

Malalties i remeis

La salut en la correspondència
de Francesc de Borja

ISBN: 978-84-9134-283-0

2018 • 16,5 x 23 cm. • 428pp

20,00 €

Resum

La col·lecció *Monumenta Borgia* (MB) reuneix documents, principalment cartes, relacionats amb Francesc de Borja (1510-1572), qui fou duc de Gandia, lloctinent de Catalunya i general de la Companyia de Jesús. L'anàlisi sistemàtica de 2.769 escrits dels MB (volums I-VII), evidencia un important contingut en matèria de salut, atès que vora la meitat dels textos en mostren notícies, oferint una variada gama d'aspectes clínics, preventius o terapèutics. Constatem, d'acord amb la hipòtesi inicial, que els MB permeten una aproximació a la salut del segle XVI des del punt de vista dels corresponsals, siguin pacients o persones pròximes.

El subgrup de 128 cartes escrites per dones, encara que minoritari, esdevé especialment important, ja que ofereix un perfil femení amb contingut sobre salut significativament major que el dels homes. Aquestes dones, òbviament, pertanyen a l'elit lletrada aristocràtica o monacal. Hi destaquen, entre altres, Francesca de Castre-Pinós, segona dona del duc Joan de Borja (pare de Francesc), Elionor de Castro, esposa de Francesc de Borja, sor Damiata Trilles, infermera de Santa Clara, i les altres monges de la família Borja, com la mare de Joan, sor Maria Gabriela (Maria Enríquez) o les filles i germanes de Francesc, sor Maria de la Creu (Maria) i sor Joana de la Creu (Anna).

Els distints aspectes de la salut

Es van recollir vora 3.000 notícies relacionables amb la salut, el 78% de les quals eren de caràcter clínic o descriptiu, el 13,4% terapèutic, el 5,6% preventiu i el 3% d'altres tipus. Del grup de referències clíniques, un poc més de la meitat constataven salut o malaltia en general, seguint a distància un subgrup de comentaris sobre patiments específics (vora un 33%) i de notícies referides a mort de persones (prop del 13%). De les 761 descripcions de patologies concretes o agressions a la salut, destaquen les causades per violència que, amb 203 notícies, suposen més d'una quarta part del total. A banda dels succeïts esporàdics i de les guerres, els documents esmenten accions violentes relacionades amb assalts de pirates barbarescos o amb les bandositats de Catalunya i del Regne de València i els seus correlats repressius. Als textos, a més de les ferides per arma blanca, apareixen lesions per armes de foc, que evidencien la gran expansió d'aquestes al segle XVI. Hi ha també diverses informacions sobre la Inquisició i les seues víctimes, entre les quals destaca l'acte de fe de 1559 a Valladolid. A part de la violència, les 153 referències a les febres constitueix el grup més nombrós d'alteració de la salut, amb una terminologia variada que va des de la febre lenta a les febres contínues o les cícliques, com tercianes, quartanes, tercianes dobles o quartanes dobles. El següent conjunt important, mencionat en 61 ocasions, està format pels processos dolorosos o inflamatoris del tipus reuma, ciàtica, gota i altres. Les malalties respiratòries, digestives, neurològiques i psiquiàtriques, junt amb l'embaràs i el part, també arriben a un nombre considerable, del 5 al 6% del total. En percentatges menors, hi ha els traumatismes accidentals o els problemes de l'orina, ulls, oïda, boca, etc. Al costat de les malalties conegudes, n'apareixen de «noves», com ara el «mal francès» o sífilis, sofert pel baró de la Roca, aleshores empresonat pel virrei Borja.

En la col·lecció documental hem comptabilitzat 40 referències a epidèmies, la majoria posteriors a 1550 i d'ampla distribució arreu d'Europa –se'n constata la presència a Alemanya, França i Itàlia. Abunden les notícies de la península Ibèrica, destacant l'afectació de Castella la Vella o de localitats concretes com Valladolid i Burgos, i es recullen també informacions d'Andalusia (Sevilla, Granada) o Múrcia. Es descriu la invasió pestilent de la Corona d'Aragó amb localitzacions particulars a Barcelona i Gandia. Menció especial mereix la *Peste Grande* de Lisboa (1569-1570), per les seues dimensions apocalíptiques. Sols en alguna ocasió apareix el tipus d'epidèmia, com el cas de la *modorra* pestilencial detectada durant la guerra de Las Alpujarras. El 1568, la mort pròxima en el temps de dues germanes de Francesc de

Borja, Joana Baptista (Isabel) i Joana Evangelista (Anna), ens ha permès detectar una epidèmia de pulgó (*modorra* o *tabardillo*) al convent de Santa Clara de Gandia que va acabar també amb la vida de dues monges més, Dionisia Bona i Clara Tortosa.

Les guerres, causants de danys massius en la salut, apareixen als textos dels MB de forma més o menys explícita. Hi figuren els enfrontaments de cristians i turcs-barbarescos a Malta (1565) i Lepant (1571). La batalla de Montcontour exemplifica la lluita entre catòlics i protestants. També hi ha constància de les rebel·lions morisques i la seua repressió al Regne de València (serra d'Espadà, 1521-1522) o a Granada (guerra de Las Alpujarras, 1568-1571). Aquesta última, contada directament per jesuïtes que acompanyen l'exèrcit cristià, adquireix especial rellevància als textos, com també el setge de Malta, viscut amb angoixa des de Roma. Respecte a altres calamitats col·lectives, hi són mencionats el terratrèmol de Ferrara del 1570 i el naufragi de l'armada espanyola a La Herradura (Màlaga), el 1562. Finalment, en la desfeta de l'exèrcit de Carles V davant Alger (1541) conflueixen la lluita armada i el naufragi, amb conseqüències dramàtiques per a la salut, malgrat l'intent de minimització que es reflecteix en la correspondència.

A l'apartat terapèutic, cal destacar la presència d'espècies conegudes de la *materia medica* clàssica, com l'alfàbega, «basílico» al text, (*ocimum basilicum*), el sèver (*aloe vera*), la llengua bovina (*anchusa azurea*), la cabeçuda, «flor de esticados» al text, (*lavandula stoechas*) i la sàlvia (*salvia officinalis*), totes elles enviades pel matrimoni ducal Joan de Borja i Francesca de Castre-Pinós al germà d'aquesta, el vescomte d'Évol. També apareixen les baies del roser bord o gavrarrera, «escaramujos» al text, (*rosa canina*), remeses per l'esposa de Borja, Francesca de Castro, a Francisco de los Cobos, i la flor de taronger (*citrus aurantium* o *citrus sinensis*), que sor Maria de la Creu (Maria) prepara per al seu germà Francesc de Borja, aleshores general de la Companyia a Roma. Hem pogut constatar també tres novetats botàniques del moment; dues americanes, el guaiac (*guaiacum officinale* o *guaiacum sanctum*), utilitzat per Carles V i pel jesuïta Antonio Araoz, i el *mechoacan* (*ipomoea jalapa?*) enviat als jesuïtes malalts de Roma. La tercera planta és la xina, de procedència dubtosa, asiàtica (*smilax china*) o americana (*smilax pseudochina*), que és recomanada pels metges al segon general Diego Laínez, malalt de mort. Quant als aliments, considerats també medicines, hi destaquen els preparats de mel i sucre, com sucre rosat, melrosat o les conserves de codony, amb o sense canella (*cinnamomum verum*), productes majoritàriament elaborats a Gandia. Hi ha una referència a l'aiguardent com a remei

terapèutic i dues a composicions farmacèutiques: la confecció d'Hamech, com a remei de la malenconia, i l'*alquermes*, del qual es parla de forma metafòrica. L'aparició dels banys de Fitero i d'Alhama de Granada demostra una balneoteràpia activa. Els procediments evacuadors d'humors, sagnies o porgues, són mencionats en 31 ocasions i l'administració de ventoses en una. La mateixa correspondència és de vegades un important instrument psicoterapèutic, com ho demostren algunes cartes de Joan de Borja al seu cunyat o de Francesc de Borja al fill Carles.

Els MB contenen 37 referències a hospitals, bé com a centres en funcionament per a pobres i malalts, com a llocs d'hostatge o per la possibilitat de reutilització d'edificis. S'hi han identificat una vintena de localitzacions, principalment a Itàlia i la península ibèrica, entre les quals podem remarcar: l'hospital de Sant Marc de Gandia, citat en disposicions testamentàries de Francesc de Borja; l'hospital Tavera de Toledo, mencionat per un dels seus arquitectes, el jesuïta Bartolomé Bustamante; el dels Espanyols, a Asti (Itàlia), pel seu particular finançament amb les quotes dels soldats, i el de Goa (l'Índia), per la seua ubicació llunyana amb participació activa dels jesuïtes.

Metges, cirurgians, barbers o apotecaris són mencionats 87 vegades, que en 14 casos permeten la identificació del personatge. Entre altres, hi ha figures rellevants, com Fernán López de Escoriza, Francisco Valles i Fernando de Mena, així com dos metges de Gandia, Melcior Ruíz i Martí Escobar, relacionats amb la casa ducal, o els redactors d'un informe per a Borja: Martín Santacara i Pedro Gálvez. Un metge morisc valencià d'identitat desconeguda és recomanat pel duc Joan de Borja al seu cunyat. L'actitud davant els professionals de la medicina sol ser de respecte i acatament a les seues ordres, però s'observa algun comentari reticent que, de vegades, arriba a crítica oberta.

L'actitud preventiva o preservadora s'ha pogut identificar en 166 comentaris, molts dels quals mostren l'atenció prioritària de la Companyia a la salut dels seus membres, seguint l'esperit ignacià plasmat a les Constitucions. Qüestions com l'alimentació dels col·legials, la salubritat dels edificis o l'atenció mèdica són informades pels visitadors i motiven decisions resolutives del general. La cúpula jesuïta de Roma emet directrius, com les destinades a evitar l'exposició excessiva a les pestes o a disminuir els perills dels viatges. De tant en tant, la salut és utilitzada com a argument per justificar determinades actituds, peticions o decisions. Així, la malaltia és esgrimida per demanar trasllats, evitar viatges o eludir encontres no desitjats. I al contrari, la bona salut pot condicionar o reforçar l'admissió a la Companyia o el desig d'algun jesuïta de viatjar a missions llunyanes.

La salut de Francesc de Borja

Quan a la salut de Francesc de Borja, la combinació dels MB i les biografies permeten constatar que a la primera etapa de la seua vida (1510-1550), presenta una salut bona o acceptable. Un episodi de malaltia a Baza, al voltant dels 12 anys, i unes febres quartanes a la cort destaquen entre la poca informació de la seua infància i joventut. El cortesà Borja seria una persona obesa per excessos alimentaris, problema que arrossegarà encara a l'època virregnal (1539-1543), a finals de la qual sofrirà un aprimament dràstic per una dieta austera que mantindrà de per vida. A Gandia (1546), el duc proto-jesuïta és valorat per Andrés d'Oviedo com una persona de «complexió sana». Les malalties greus de Borja esdevenen a l'etapa jesuïta (1550-1572). A Portugal (1557) és afectat per una *modorra* epidèmica, patiment febril agut que també va sofrir l'acompanyant Dionisio Vázquez. El 1568, ja general de la Companyia, Francesc arrossega, durant més de mig any, unes febres que acabarà superant. Finalment, al regrés del seu darrer viatge diplomàtic per ordre papal, Borja arriba a Roma, on mor després d'un llarg procés febril. L'embalsament del seu cos descobreix un procés purulent pulmonar a l'espai pleural, no detectat prèviament pels metges, que probablement li va causar la mort. A banda d'aquestes incidències, Borja suporta sovint crisis de gota i flatulències que, junt amb les febres cícliques (tercianes i quartanes), conformen l'espectre de malalties cròniques que l'acompanyen bona part de la seua vida. A més a més, els documents dels MB i els biògrafs mencionen afectacions ocasionals, com angines, problemes urinaris, hemorràgies rectals o altres xacres (paràlisi del dit índex, pèrdua de les dents i defectes auditius o visuals) cap a la darrera part de la seua vida. Borja és un fidel complidor de les ordres dels metges, segueix els tractaments indicats i les recomanacions dels superiors respecte a la seua salut.

L'escassa informació disponible no permet valorar l'actitud del jove Borja davant la salut dels altres, tret del sotrac anímic per la mort de l'emperadriu. De virrei a Catalunya, persegueix i executa els malfactors, augmentant o afluixant la repressió segons les ordres de Carles V, que segueix acuradament. També d'acord amb el manament imperial, busca treves i pactes preventius entre bàndols enfrontats, mira per la salubritat urbana de Barcelona, protegeix la salut de la població o s'interessa per presoners i xacrosos. A Gandia, un duc, que esdevé jesuïta en secret, visita malalts, basteix muralles preventives, restaura l'hospital i pren disposicions testamentàries per ajudar els estudiants indisposats. Ja com a membre de la Companyia i des de la seua

creixent responsabilitat, Borja protegeix la salut dels jesuïtes, d'acord amb el pensament de Llorens, seguit per Laínez i tramés per Polanco.

Les dades extretes dels MB no donen suport a l'estereotip hagiogràfic d'un Francesc de Borja malaltís. Les seues cartes mostren un perfil similar al dels altres corresponsals pel que fa a l'interès per la salut pròpia o aliena. El creuament cronològic entre el *Diari espiritual* i la correspondència demostra que, en diverses ocasions, la malaltia no li impedeix la tasca quotidiana. Borja integra la malaltia en el seu particular acostament a Déu per la via del dolor (el seu «amic»), però la responsabilitat l'obliga a continuar el treball que, junt amb la contemplació, forma part de l'espiritualitat pròpia.